

A vitatott forradalom

Az 1989. december 16–22-i román forradalom

A Közép- és Kelet-Európa hat államában 1989-ben bekövetkezett rendszerváltás a 20. század végének egyik legvitatottabb eseménysora.¹ A közép- és kelet-európai változásokat a kerekasztal elvére épülő lengyelországi és magyarországi „tárgyalásos forradalmak” nyitották meg, amelyek biztosították az átmenetet egy demokratikus politikai rend kialakulásához ezekben az országokban. A magyarországi és lengyelországi „tárgyalásos forradalmak” ún. hógolyó-effektust („snowballing effect”) váltottak ki, és közvetlen befolyással voltak a kelet-németországi és csehszlovákiai kommunista rendszerek bukására.² Ezekben az országokban az 1989-es forradalmak békések voltak, abban az értelemben, hogy egy időben voltak tárgyalás nélküliek és erőszakmentesek, és ezek alapján egyes politológusok egyenesen „összerokadásként” jellemezték azokat. Bulgáriában 1989. november 10-én, „palotaforradalom” eredményeképpen egy reformkommunista csoport került hatalomra, akik példa nélküli megmozdulással találták magukat szembe, és kénytelenek voltak december első felétől kezdve valódi demokratikus átalakításokba kezdeni. Könnyen felismerhető az a tény, hogy természetüktől függetlenül (tárgyalásos vagy sem) az 1989-es forradalmak erőszakmentesek voltak. Egyetlen kivétel az 1989-ben Közép- és Kelet-Európában lezajlott forradalmak közül a román forradalom volt, amely a többitől eltérően erőszakba torkollott. Annak ellenére, hogy számos áldozatot követelt – több mint ezer halottat és háromezer sebesültet tartanak nyilván –, ez volt az egyik legvitatottabb, ha nem éppen a legvitatottabb a '89-es forradalmak közül. Ezért mint „zavaros forradalmat”, „ellopott forradalmat”, „elpuskázott forradalmat” szokták jellemezni. Jelen tanulmány kísérletet tesz arra, hogy ismertesse azt a mechanizmust, amely az 1989. decemberi romániai véres forradalomhoz vezetett.

Jóllehet a tanulmány keretei nem teszik lehetővé a közép- és kelet-európai kommunista rendszerek bukásához vezető okozati láncolat alaposabb elemzését, szükségesnek tartunk egy rövid áttekintést azért, hogy a román forradalmat elhelyezhessük a forradalmi év kontextusában. Már a kezdet kezdetén szükséges egy észrevételt tennünk az 1989-ben megbukott rendszerek természetével kapcsolatban. A második világháború után a Szovjetunió közvetlen beavatkozásával, „kívülről” és „felülről” bevezetett modell különböző változatait képviselték az 1989-ben rendszerváltáson átesett hat állam kommunista rendszerei. A sztálinista modell, amit egyidejűleg kényszerítettek rá a közép- és kelet-európai államokra az 1948–1956 közötti időszakban, különböző módon lépett kölcsönhatásba az érintett országok politikai és kulturális tradícióival, és a kommunista korszakot megelőző időszakból örökölt gazdasági és társadalomfejlődési modellekkel. Így születtek meg az általános igényű kommunista modell nemzeti változatai, amelyek a vizsgált országok esetében a rendszer és a társadalom között kialakult interakciók szerinti külön modellekké váltak. A nem elhanyagolható különbségek ellenére a lengyel, a magyar, a keletnémet, a csehszlovák, a bolgár és a román kommunista rendszerekről kijelenthető, hogy ezek a rezsimek három nagy kommunista diktatúrátípusba sorolhatók:

1. „nemzeti alkalmazkodó”

2. „jóléti”

3. modernizáló és nemzetiesítő.

„Nemzeti-alkalmazkodó” kommunista diktatúrát vezettek be Lengyelországban és Magyarországon, amelyekben legalább két irányban jól érezhetőek voltak a második világháború következményei.³ Elsősorban a háború okozta nagymértékű károkról és az ezekhez társuló traumákról van szó; másodsorban a nagymérvű etnikai homogenitásról az érintett területeken a „végső megoldás” alkalmazásának eredményeképpen. Következésképpen a háború utáni helyzet mind Lengyelországban, mind Magyarországon fokozottabb alkalmazkodást követelt meg az érintett országok gazdasági és társadalmi viszonyaihoz a szovjet támogatással hatalomra került erőktől. Ez azt is jelentette, hogy a hatalomátvételt követően kisebb mértékben alkalmazták a véletlenszerű terrort. Mindkét országban a kommunista politikai elit magas „frakciózasi” hajlandóságot tanúsított, ami a kommunista hierarchia csúcsán súlyos konfliktusokhoz és korai, de sikertelen (nemzeti vonalas) államszocializmus építéséhez vezetett az érintett országokban. Ugyanakkor a lengyelországi és magyarországi kommunista rezsimeknek az a tehetetlensége, hogy megoldást találjanak a gazdasági és társadalmi problémákra, amelyekkel a lakosság szembe nézett, odáig vezetett, hogy 1956-ban mindkét államban széles néptömegeket megmozgató tüntetések következtek be. Lengyelországban az 1956. júniusi poznańi munkáslázadás a Lengyel Egyesült Munkáspárt vezető köreiben krízist okozott, és végül Władysław Gomułka pártfőtitkári funkciójába való visszatéréséhez vezetett. Magyarországon az október 23. – november 4-i forradalom létét annak is köszönhetjük, hogy egy, Nagy Imre vezette reformista csoport az utca népe mellé állt. Az 1956-os magyar forradalom váratlan kitörése, gyors lezajlása és szovjet katonai támogatással végrehajtott vérbefojtása döntő módon határozta meg a rendszer és a társadalom viszonyát egészen a kommunista korszak lezárultáig, abban az értelemben, hogy a tárgyalásos megoldást mind a hatalom, mind az ellenzéki csoportok előnyben részesítették a közvetlen és erőszakos konfrontáció lehetőségével szemben.⁴

Lengyelországban a hatalom és társadalom viszonyát egy sor jelentős konfliktus határozta meg, 1956-ban, 1968-ban, 1970-ben és 1976-ban, de ezek nem véres forradalomhoz vezettek, mint Magyarországon, hanem egy „önkorlátozóhoz”.⁵ A lengyel belpolitikai helyzet lehetővé tette egy „osztályok közötti szövetség” létrehozását az 1976-os munkástüntetések nyomán megjelent Munkásvédelmi Bizottság (KOR) megalakulásával, amely később a Szolidaritás születéséhez vezetett – ez volt az első szabad szakszervezet, amely mintegy valós alternatív társadalomként jelent meg a kommunista blokkon belül – 1980 augusztusában. A Szolidaritás „önkorlátozó forradalma” átmenetileg leállításra került a Wojciech Jaruzelski tábornok vezette egyenruhás kommunisták 1981. decemberi hatalomátvételének következtében. 1981 decemberében a lengyel kommunisták által választott megoldás a fenyegető szovjet beavatkozás elkerülésére mindaddig működött, míg a Kreml a Brezsnjev-doktrína logikája szerint gondolkodott és cselekedett. Mihail Gorbacsov hatalomra kerülésével és a Brezsnjev-doktrína ún. Sinatra-doktrínára (utalás az amerikai színész „My way” c. dalára) való lecserélésével az „egyenruhás kommunisták” hatalmuk fenntartásában már nem támaszkodhattak szovjet segítségre. Az új külpolitikai helyzet jelentősen hozzájárult azoknak a politikai tárgyalásoknak a megkezdéséhez, amelyek a Jaruzelski-rezsim és a Szolidaritás képviselői között a szabad szakszervezet újralegalizálásának ügyében zajlottak. Az eddig tárgyaltak alapján kijelenthető, hogy a lengyelországi és magyarországi tárgyalásos, tehát nem erőszakos forradalmak kirobbanása nagyrészt annak köszönhető, hogy a kommunista politikai eliteken belül jó néhány csoport

létezett, aminek következtében jelentős konfliktusok alakultak ki a párthierarchia csúcán, továbbá a Kremltől való elszakadás korai kísérleteinek, amelyeknek a Szovjetunió hirtelen vetett véget közvetlen vagy közvetett beavatkozással.

A „jóléti” diktatúrák a volt szocialista tábor gazdaságilag legfejlettebb országaiban, nevezetesen Kelet-Németországban és Csehszlovákiában alakultak ki.⁶ Ezen politikai rendszerek lényege – mint ahogy Konrad H. Jarausch a volt NDK esetében rámutatott – a lakosság tisztességes életfeltételeinek biztosításáért való aggodalom és a társadalmi léptékben szisztematikusan alkalmazott kényszerítés paradox kombinációja. Ezek az Európa közepéhez – a többi „testvéri országgal” összehasonlítva – földrajzilag legközelebb eső államok viszonylag korai iparosodáson mentek keresztül, amely egy számbelileg megnövekedett és jól szervezett munkásság megjelenéséhez vezetett mindkét országban; igaz, hogy a volt Csehszlovákia esetében ez inkább Csehországra érvényes, mint Szlovákiára. Ezekben az országokban a kommunista elit általában véve engedelmesebbek voltak Moszkvával szemben, és magasabb fokú belső kohézióról tettek tanúbizonyságot. A Szovjetunió szintén rendkívül érdekelt volt abban, hogy a kommunista rendszert fenntartsa ezekben az országokban, amelyek földrajzi helyzetüknél fogva a hidegháború első vonalában feküdtek. A rezsim megkérdőjelezésére tett kísérleteket – mint az 1953. júniusi, berlini munkásfelkelést – ,vagy a reformjára irányuló próbálkozásokat – mint az „emberarcúvá” alakítást célzó prágai tavaszt (1968 januárja–augusztusa) – a Kreml közvetlen beavatkozásával elnyomták-, vagy leállították. Különben a brezsnyevi „korlátozott szuverenitás” doktrínája éppen arra lett kitalálva, hogy gyorsan véget vessen bármilyen politikai kezdeményezésnek, amely a „szocialista tábor” valamelyik országában az államszocializmus esetleges feladásához vezethetett volna. Ezek a „jóléti” kommunista diktatúrák a „tárgyalásos forradalmak” lengyelországi és magyarországi győzelme nyomán kialakult légkörben kirobbant tömegmegmozdulások miatt buktak meg („hógolyó-hatás”), illetve azért, mert a „testvéri országokkal” szemben a szovjet vezetés lemondott a Brezsnyev-doktrínáról. A Moszkvával szembeni engedelmisség hagyományában szocializálódott keletnémet és csehszlovák kommunista elit hirtelen pszichológiailag leblokkolt, ami mindkét országban a rendszer implóziójához (összeroskadásához) vezetett. Egyfelől a kommunista elit nem voltak képesek még a tömegtüntetések kezdete előtt kerekasztal-tárgyalásokat kezdeményezni, másfelől rendelkeztek annyi józansággal, hogy ne utasítsák a karhatalmat az utcai demonstrációk elfojtására. Ilyen módon kijelenthető, hogy a kommunista elit – Moszkva iránti engedelmisséggel párosuló – monolit jellege vezetett el az 1989-es forradalmak második típusához, a kelet-németországi és csehszlovákiai nem tárgyalásos és erőszakmentes „csendes forradalmakhoz”. Ezt az is alátámasztja, mint az alábbiakban látni fogjuk, ahogyan a bulgáriai kommunista rendszer bukása lezajlott.

A bulgáriai és romániai kommunista diktatúrák jellemzésére jelen tanulmány a modernizáló és nemzetiesítő diktatúrák fogalmát javasolja.⁷ Az ajánlott kifejezés az említett országok kommunista rendszerének két alapvető aspektusát ragadja meg. Elsősorban az említett országok kommunista rezsimjeinek a modernizáló jellegéről van szó. Az iparosodási és városiasodási folyamatok mindkét államban nagyrészt a kommunizmus időszakában zajlottak le. Ami a második világháború alatt elszenvedett rombolások mértékét illeti, meg kell jegyezni azt a tényt, hogy Bulgária és Románia, Lengyelországhoz és Magyarországhoz képest, kisebb károkat szenvedett el, ami ahhoz vezetett, hogy a hatalomra került kommunista elit már a kezdetektől fogva az érintett társadalmaknak a véletlenszerű terror tömeges alkalmazásával végrehajtott átalakítására összpontosíthattak. A bulgáriai és romániai kommunista rendszereket meghatározó másik fontos jellemvonás az, amit Rogers

Brubaker a „nacionalizáló nacionalizmus”-nak nevezett.⁸ A kommunista elitek mind Bulgáriában, mind Romániában úgy érezték, hogy az állampárt nem eléggé nemzeti. Következésképpen ezek a kommunista rezsimek az etnikai nacionalizmust olyan politikai elvként alkalmazták, amely legitimitást biztosított számukra, és olyan politikát ültettek a gyakorlatba, amely etnikai szempontból homogén „szocialista nemzetet” kreál – Bulgáriában a török, Romániában a magyar kisebbség asszimilálásával. Mindkét esetben a politikai elitek magas fokú kohézióról tettek tanúbizonyságot, ezért nem alakult ki komolyabb konfliktus a párhierarchia csúcán. Azonban létezett egy lényeges különbség a romániai és bulgáriai kommunista rezsimek között, ami a vezető elitek Moszkvával szembeni engedelmességének mértékében mutatkozott meg. A bolgár kommunisták sohasem próbáltak függetlenedni Moszkvától. A kommunista rendszer bukása Bulgáriában – noha modernizáló és nacionalizáló jellegű volt – az erőszak- és tárgyalásmentes 1989-es forradalmak sorába tartozik, azzal a pontosítással, hogy Bulgáriában a forradalmi változást egy palotaforradalom előzte meg. 1989. november 10-én, egy nappal a berlini fal leomlása után, a bolgár kommunisták legfőbb vezetőjét, a közel harminc éve hatalmon lévő Todor Zsivkovot egy palotaforradalom következtében egy reformkommunista vezetővel cserélték le. A pártvezetés élén bekövetkezett váltás nem vezetett azonnal a politikai rendszer bukásához, azonban az ellenzéki csoportok példa nélküli mozgósítását eredményezte. 1989. december elején alakult meg a fontosabb nem kommunista erők széles koalíciójaként a Demokratikus Erők Szövetsége, amely nemcsak a legfontosabb ellenzéki erőt jelentette, de figyelemre méltó módon képes volt megszerezni magának a képzett városi lakosság támogatását is.⁹ Kijelenthető, hogy 1989. december közepére Bulgáriában a politikai változások visszafordíthatatlan szakaszba léptek.

Romániában a kommunista rezsim az 1989-es decemberi véres forradalom következtében bukott meg. Hivatalos források szerint a forradalomban 1104-en haltak és 3321-en sebesültek meg, ebből 944 halottat és 2214 sebesültet december 22. után vettek nyilvántartásba, amikor a romániai kommunista rendszer hivatalosan már megszűnt létezni.¹⁰ Ahogy azt korábban már említettük, a romániai kommunista elit komoly belső kohézióról tett tanúbizonyságot, ami azt jelentette, hogy ebben az országban a kommunista rendszer teljes időszaka alatt (1945 márciusától 1989 decemberéig) nem volt tapasztalható semmilyen jelentős konfliktus a legfelsőbb pártvezetésen belül. Ami azonban az 1989-es román forradalom – tárgyalásmentes és erőszakos – természetét különösen meghatározta, az a román kommunisták Kremllel szembeni önállósága volt. Ceaușescut, a román kommunisták legfőbb vezetőjét az a meggyőződés, hogy bármit megtehet az általa vezetett országgal, anélkül, hogy tartania kellene a külső beavatkozástól, arra sarkallta, hogy habozás nélkül parancsot adjon az 1989. december 16–22. közötti utcai tüntetések erőszakos elfojtására. A Ceaușescut körülvevők engedelmsége vezetett oda, hogy a forradalom első fázisában parancsait nagyrészt tiszteletben tartották, és így a vérfürdő elkerülhetetlenné vált.

A román kommunisták Moszkvától való függetlenedése egy hosszú, 1956-tól 1964-ig tartó folyamat eredménye volt. Ezt a folyamatot a Gheorghe Gheorghiu-Dej vezette sztálinista politikai elit indította el, arra téve – sikeres – kísérletet, hogy hatalmon maradjon a Nyikita S. Hruscsov híres 1956-os, Sztálin személyi kultuszát elítélő „titkos beszédével” megkezdődött desztalinizálás légkörében is. Az *1964. áprilisi nyilatkozat* címen ismertté vált dokumentum volt az a hivatalos irat, amelyben a Gheorghiu-Dej vezette kommunisták kihírdették, hogy minden pártnak jogában áll saját útját járni a szocializmus építésein, és amely szentesítette a bukaresti kommunista rezsim független politikai vonalát.¹¹ Nicolae Ceaușescu, Gheorghiu-Dej

utóda a Román Kommunista Párt élén, 1968 augusztusában újra megerősítette Románia független pozícióját a kommunista tömbön belül azzal, hogy hivatalosan elítélte a Varsói Szerződés csapatainak csehszlovákiai invázióját, ezzel nem remélt tömegtámogatást biztosítva magának. Bár a '70-es évek elején Románia lakossága reménykedhetett abban, hogy a Moszkvától való függetlenedési politika jelentős javulást hoz az életszínvonal és az ideológiai lazulás területén, a '80-as évek kezdetére ezek a remények hiábavalóknak bizonyultak. A rossz gazdaságpolitika, amely annak ellenére irányozta elő a beruházások folytatását a fém-, gép- és kőolajiparban, hogy a román termékeket mind kevésbé lehetett eladni a nemzetközi piacokon, súlyos gazdasági krízishez vezetett.

Ráadásul Ceaușescu azon döntése, hogy az ország külső adósságának visszafizetése a legrövidebb időn belül meg kell történnjen, az élelmiszer és a közfogyasztási javak importjának nagymértékű csökkentésével járt, ami Romániában az élelmiszerek és a közfogyasztási javak második világháború óta nem tapasztalt hiányához vezetett. A lakosság energiafogyasztását, a hőenergia, a személygépkocsikba való benzin és a lakossági gáz felhasználható mennyiségét drasztikusan korlátozták. Ennek következtében a lakosság, főleg a téli időszakban, elképzelhetetlen szenvedésnek volt kitéve. Így a közép-kelet-európai államok többségével szemben Romániában a nélkülözés következtében a lakosság nagyon kiábrándult a rendszer politikájából. Ugyanakkor a lengyelországi, magyarországi vagy a csehszlovákiai állapotokhoz képest Romániában a belső ellenállási akciók nagyon nehezen jöttek létre.¹² A rendszerváltás is csak azért következett be, mert az 1989-es forradalmak „hógolyója” elérte az ország határait.

A forradalom szikrája az ország nyugati felében, Temesváron lobbant fel, ahol 1989. december 16-án az egyházi vezetőjüket, Tőkés László református lelkészt támogató hívők egy kis csoportjának békés tüntetése rendszerellenes felkeléssé alakult át.¹³ Az 1989. december 17-ről 18-ra virradó éjszaka lezajlott véres megtorlás hatására a forradalom az egész országra kiterjedt. Ceaușescu – aki december 18-a és 20-a között Iránban hivatalos látogatáson tartózkodott, melyet nem akart lemondani – Bukarestbe visszaérkezve másnapra, 1989. december 21-re elrendelte egy rendszer melletti tömegtüntetés megszervezését. A tüntetést azonban a tömegeből felhangzó bekiabálások szakították meg, a résztvevők egy része pedig az Egyetem téren gyűlt össze, ahol rendszerellenes demonstráció alakult ki. A karhatalmi erők parancsot kaptak arra, hogy tüzet nyissanak a demonstrálókra. A 1989. december 21-ről 22-re virradó éjszakán a téren vérfürdőbe torkolltak az események. A hivatalos források 50 halottról, 462 sebesültről és 1245 letartóztatotról tesznek említést.¹⁴ Másnap azonban Bukarest központját tüntetők árasztották el, akik rohammal bevették a Központi Bizottság épületét. 1989. december 22-én 12 óra 8 perckor a Ceaușescu-házaspárt szállító helikopter elhagyta az épület tetejét, ezzel pedig gyakorlatilag megszűnt a romániai kommunista rendszer.

¹ A tanulmányt fordította Bandi István.

² Huntington, 1991: 33.

³ Kitschelt–Mansfeldova–Markowski–Tóka: 1999 által javasolt fogalom. (lásd 39.)

⁴ Lásd Tőkés, 1996: 7–8.

⁵ Jadwiga Staniszkis által javasolt koncepció. Lásd Staniszkis, 1984.

⁶ Jarausch által javasolt terminus. Lásd Jarausch, 1999: 59–60.

⁷ Dragoş Petrescu terminusjavaslata Chirot, Kocka és Brubaker észrevételeinek alapján. Lásd D. Petrescu, 2010: 48. Lásd még Chirot, 1991: 4.; Kocka, 1999: 22.; Brubaker, 1996: 5. és 63.

⁸ Lásd a 4. lábjegyzetet.

⁹ Crampton, 2005: 212–213.

¹⁰ Stoica, 2005: 19.

¹¹ Lásd *Declarație*, 1964.

¹² A kommunista romániabeli disszidens-jelenségről lásd: C. Petrescu, 2013.

¹³ Mioc, 2002.

¹⁴ Pitulescu, 1995: 175.

Hivatkozott irodalom

Brubaker, 1996

Rogers Brubaker: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, Cambridge University Press.

Chirot, 1991

Daniel Chirot: „What Happened in Eastern Europe in 1989?” In *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left. The Revolutions of 1989*. Seattle, University of Washington Press.

C. Petrescu, 2013

Cristina Petrescu: *From Robin Hood to Don Quixote. Resistance and Dissent in Communist Romania*. Bucureşti, Editura Enciclopedică.

Crampton, 2005

R. J. Crampton: *A Concise History of Bulgaria*. 2. ed. Cambridge, Cambridge University Press.

D. Petrescu, 2010

Dragoş Petrescu: *Explaining the Romanian Revolution of 1989. Culture, Structure, and Contingency*. Bucureşti, Editura Enciclopedică.

Huntington, 1991

Samuel P. Huntington: *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, Oklahoma. University of Oklahoma Press.

Jarausch, 1999

Konrad H. Jarausch: „Care and Coercion. The GDR as Welfare Dictatorship” In *Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR*. Ed. Konrad H. Jarausch. Transl. by Eve Duffy. New York, Berghahn Books.

Kitschelt–Mansfeldova–Markowski–Tóka, 1999

Herbert Kitschelt, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski és Tóka Gábor: *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge, Cambridge University Press.

Kocka, 1999

Jürgen Kocka: „The GDR. A Special Kind of Modern Dictatorship.” In *Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR*. Ed. Konrad H. Jarausch. Transl. by Eve Duffy. New York, Berghahn Books. 17–26.

Pitulescu, 1995

Ion Pitulescu: *Şase zile care au zguduït România: Ministerul de Interne în decembrie 1989*. (Hat nap, amely megrengette Romániát. A Belügyminisztérium 1989 decemberében.) Bucureşti, k. n.

Staniszki, 1984

Jadwiga Staniszki: *Poland's Self-Limiting Revolution*. Ed. by Jan T. Gross. Princeton, Princeton University Press.

Stoica, 2005

Stan Stoica: *România, 1989–2005. O istorie cronologică*. Bucureşti, Editura Meronia.

Tökés, 1996

Rudolf L. Tökés: *Hungary's Negotiated Revolution. Economic Reform, Social Change, and Political Succession, 1957–1990*. Cambridge, Cambridge University Press.

Nyomtatásban megjelent források

Declaraţie, 1964

Declaraţie cu privire la poziţia Partidului Muncitoresc Român în problemele mişcării comuniste şi muncitoreşti internaţionale, adoptată de Plenara lărgită a C.C. al P.M.R. din aprilie 1964. (Nyilatkozat a Román Munkáspárt állásponjtjáról a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom kérdéseiben, amelyet 1964 áprilisában a RMP KB kiterjesztett plenáris ülése fogadott el.) Bucureşti, Editura Politică.

Mioc, 2002

Marius Mioc, ed.: *Revoluţia, fără mistere. Cazul László Tökés. Documente din arhiva Judecătoriei Timişora. Documente din arhiva parohiei reformate Timişoara; Mărturii*. (Forradalom titkok nélkül. A Tökés László-eset: Dokumentumok a Temesvári Bíróság archívumából. Dokumentumok a Temesvári Református Lelkészség Archívumából. Vallomások.) Timişoara, Editura „Almanahul Banatului”.
